

ETHICS, RESPONSIBILITY AND SOCIAL FREEDOM

Jamshid Yarlakabov

researcher

Chirchik State Pedagogical University
Uzbekistan, Chirchik

ABOUT ARTICLE

Key words: philosophy, worldview, morality, responsibility, social freedom, activity, phenomenology.

Received: 26.12.24

Accepted: 28.12.24

Published: 30.12.24

Abstract: The problem of freedom and responsibility can undoubtedly be called one of the most important philosophical problems, it affects the most significant aspects of human existence and its differences from the existence of other beings. This article highlights the importance of morality, responsibility and social freedom.

AXLOQ, MAS'ULIYAT VA IJTIMOY ERKINLIK

Jamshid Yarlakabov

tadqiqotchi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
O'zbekiston, Chirchiq

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: falsafa, dunyoqarash, axloq, mas'uliyat, ijtimoiy erkinlik, faoliyat, fenomenologiya.

Annotatsiya: Axloq, mas'uliyat va ijtimoiy erkinlik muammosi, shubhasiz, eng muhim falsafiy muammolardan biri bo'lib, u insoniyat taraqqiyotining eng muhim jihatlaridan biri va uning boshqa mavjudotlardan asosiy farqi bilan ahamiyatlidir. Ushbu maqolada axloq, mas'uliyat va ijtimoiy erkinlikning mazmuni va ahamiyati yoritilgan.

МОРАЛЬ, ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И СОЦИАЛЬНАЯ СВОБОДА

Джамшид Ярлакабов

исследователь

Чирчикский государственный педагогический университет
Узбекистан, Чирчик

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: философия, мировоззрение, нравственность, ответственность, социальная свобода, деятельность, феноменология.

Аннотация: Проблема свободы и ответственности, без сомнения, может быть названа одной из самых важных философских проблем, она затрагивает наиболее значимые аспекты человеческого существования и его отличия от существования других существ. В данной статье освещено значение нравственности, ответственности и социальной свобода.

KIRISH

Bugungi kunda zamonaviy ijtimoiy amaliyotning keng ko‘lamli talabi o‘laroq murakkab va ziddiyatli davrimiz uchun juda muhim hisoblangan tabiiy, ijtimoiy va individual-shaxsiy sohadagi erkinlikning dolzarb muammolarini ijtimoiy-falsafiy tadqiq qilishga qaratilgan. Jamiyatning rivojlanishini erkinliksiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Erkinlik sog‘lom jamiyat mavjudligining zaruriy shaklidir. Ammo erkinlik har doim qandaydir chegaralarga ega va bu chegaralar javobgarlik, ma’suliyat fenomeni bilan bog‘liq. Erkinlik va mas’uliyatning dialektik aloqasi va o‘zaro ta’siri ulkan ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida yanada kuchayadi.

Bugungi kunda, insoniyatning global muammolari ortib borayotgan vaziyatda, uning ma’naviy va aksiologik istiqbollari har bir shaxsning ijtimoiy o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lib, shaxsning erkinligi va axloqiy yaxlitligi, shuningdek, jamiyat ichidagi erkinlik va javobgarlik muammosi yangi bilim ufqlari bilan yanada takomillashadi. Yevropa madaniyatida erkinlik, axloq va mas’uliyat har doim o‘ziga xos tarzda bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan.

ASOSIY QISM

Jamiyat rivojlanishining butun tarixi, shaxsning o‘z-o‘zini anglashini takomillashtirish ularning erkinligi evolyutsiyasining uzluksiz jarayoni, uning doirasini kengaytirishdir. O‘z erkinligini kengaytirish yo‘lida har bir ijtimoiy sub’ekt - shaxsdan tortib butun insoniyatgacha, o‘zi va boshqa odamlar bilan, jamiyatni ijtimoiy tashkil etishning tabiati va usullari bilan, shuningdek, uning tabiiy muhitiga zid kelganda, ba’zi jiddiy muammolar va chuqur to‘qnashuvlarga duch keladi. Bizning asrimizda insonning tabiat ustidan hukmronligi kuchayib bormoqda va tabiatga o‘zgaruvchan ta’sirini oshirib, inson undan tobora uzoqlashmoqda, shuning uchun tabiatni insonga bo‘ysundirish uchun haqiqiy tahdid mavjud.

Shaxs va jamiyatning erkin mavjudligi muammosi bugungi kunda ham muhimdir, chunki odamlar nafaqat dunyoda mavjud, balki dunyoga va o‘zlariga global ta’sir ko‘rsatishga qodir, o‘zlarining mavjudligini bilishga, hozirgi va keyingi avlodlar oldidagi mas’uliyatlarining ahamiyatini anglaydilar.

Ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy tizim doirasidagi inson faoliyati har doim har qanday yo‘nalish va vektorlarga ega. Erkinlik, birinchi navbatda, tashqi maqsadlarni belgilashning

yoʻqligi sharoitida faoliyat va xatti-harakatlar imkoniyatini belgilaydigan sub'ektiv madaniyatning universalligi sifatida ishlaydi. Erkinlikning sub'ektivligi erkinlikning ma'lum bir sub'ektivligini nazarda tutadi, bu esa ushbu hodisani va uni aniq tavsifda oʻrganishni taqazo etadi. Shunga qaramay, insonning mavjudligi va jamiyatning mavjudligi erkinlik fenomenini doimiy ravishda yangilab turadi va erkinlik, oʻz navbatida, jamiyat va shaxslarning hayotiy jarayonlarini yanada dinamik va toʻyingan qiladi. Boshqacha qilib aytganda, erkinlik sub'ektiv va mavhum narsa boʻlishiga qaramay, u ijtimoiy-madaniy voqelikni aktuallashtiradi va uning doirasida oʻz-oʻzidan amalga oshiriladi.

Darhaqiqat, erkinlik asosan ijtimoiy hodisa sifatida tan olinishi mumkin. Shubhasiz, javobgarlik va maʼsuliyat fenomeni ham ma'lum ijtimoiy hodisalar bilan bogʻliq. Shunday qilib, javobgarlik va maʼsuliyat, birinchi navbatda, bir tomondan, hodisalarning ob'ektiv ahamiyatiga, ikkinchi tomondan, sub'ektning niyatiga yoʻnalishni ifodalovchi nazariy va kognitiv printsiptir. Boshqacha qilib aytganda, sub'ekt va butun jamiyat ma'lum ijtimoiy-madaniy sharoitlarda qoʻllab-quvvatlanadigan erkinlik va mas'uliyat hodisalarining ma'lum tasavvurlari, tasvirlariga ega. Biroq, shubhasiz, vaqt oʻtishi bilan bu tasavvurlar boshqalar bilan almashtiriladi va erkinlik va mas'uliyat obrazlarining ushbu dinamikasining determinanti aynan ijtimoiy oʻzgarishlardir. Faylasuf olim Gusserl ongning maqsadga muvofiqligi, mavzuga yoʻnaltirilganligi bilan bogʻliqligiga eʼtibor qaratdi. Ong oʻz mavzulariga munosabatsiz mavjud boʻlolmaydi va hatto ong oʻzini faqat dunyoga murojaat qilganda kashf etadi. Gusserl uchun atrofdagi dunyo nafaqat tabiat, balki boshqa shaxslar va ularning bir - biri bilan munosabatlari va shu bilan rivojlanayotgan madaniyatdir. "Men" qasddan ufqni hisobga olgan holda oʻzini faqat atrofdagi dunyoda shaxs sifatida anglashi mumkin[1]. Fenomenologiyaning asosiy vazifasi, Gusserlning shogirdi Martin Xaydegger yozganidek, " oʻz-oʻzidan koʻrinadigan narsani, oʻzidan koʻrinadigan tarzda koʻrishga imkon berish. Bu fenomenologiya nomini beradigan tadqiqotning rasmiy maʼnosi. Shunday qilib, ifoda shakllantirilganidan boshqa narsa emas ... [2].

Fenomenologik tahlilda eng muhimi, qasddan tajribaning ikki jihati sub'ekt ob'ekt bilan mohiyatan bogʻliq boʻlib, ob'ekt esa sof sub'ektga mohiyatan berilgan. Fenomenologlarning fikriga koʻra, agar biron bir haqiqat boʻlsa (bu har doim ham sodir boʻlmaydi, chunki qasddan qilingan harakat haqiqiy ob'ektsiz amalga oshirilishi mumkin), unda uning mavjudligi sof ongning mavjudligi uchun zarur emas; boshqa tomondan, narsalar dunyosi haqiqiy ong bilan toʻliq bogʻliqdir.

Shunday qilib, fenomenologiyada haqiqat oʻz mohiyatiga koʻra mustaqillikdan mahrum, u mutlaqlikdan mahrum va prinsipial jihatdan faqat qasddan, faqat ongli, mavjud boʻlgan narsadir. Axloqiy shaxsning oʻziga xos xususiyati uning hissiy-tabiiy sohadan mustaqilligi va axloqiy-ongli tanlov qobiliyatidir. Tanlovning mavjudligi erkinlik, shu jumladan ijtimoiy erkinlik uchun zaruriy

shartdir. Ammo uni amalga oshirishda ijtimoiy erkinlik ba'zi cheklovlariga ega bo'lishi kerak, chunki bu mas'uliyat bilan bog'liq. Demak, axloq, mas'uliyat va ijtimoiy erkinlik o'rtasidagi munosabatlar o'sib bormoqda.

Ijtimoiy-tarixiy jarayon kontekstida erkinlik tushunchasining rivojlanishi shaxs erkinligi muammolarini tarixiy va falsafiy aniqlashga nisbatan xuddi shunday jarayondir. Ijtimoiy sub'ektlar sifatida odamlar ijtimoiy erkinlikka ega. Ijtimoiy erkinlik fenomeni faoliyat uchun keng ijtimoiy makonga bo'lgan shaxsiy ehtiyoj bilan bog'liq bo'lib, uning maqsadi shaxsning ijtimoiy o'zini o'zi anglashi, o'zini namoyon qilishi va o'zini o'zi tasdiqlashidir.

Ijtimoiy erkinlik normativdir va axloqiy cheklovlar va tartibga solishning mavjudligini anglatadi. Axloq insonlararo muloqotning asosidir va faqat ijtimoiy sub'ektlar o'rtasidagi axloqiy munosabatlarni to'liq erkin deb atash mumkin. Shu munosabat bilan N. F. Rahmanqulova shunday yozadi: "erkinlik nafaqat muloqotda shakllanadi, balki unda ham sinovdan o'tkaziladi, bu sinovlar orqali rivojlanadi. Aloqa qadriyatlarga ziddir, chunki odamlar o'rtasidagi munosabatlarning ikkita zarur va bir-birini to'ldiruvchi jihatlar o'rtasida sezilarli tafovutlar mavjud: utilitar, qurol, sivilizatsiya (bir tomondan) va fidoyi, o'z-o'zini qadrlaydigan, madaniy va gumanistik (boshqa tomondan). Shaxsiy nuqtai nazardan, ichki olamlarning aloqasi erkinlik uchun ham qulay, ham noqulay bo'lishi mumkin"[3].

Aytgancha, Maks Veber o'zining "Protestant axloqi va kapitalizm ruhi" asarida protestant axloqi paydo bo'lishi bilan yangi davrda "dunyoviy kasb doirasida burchni bajarish inson axloqiy hayotining eng yuqori vazifasi sifatida qaralishini ko'rsatdi. Muqarrar oqibat dunyoviy kundalik ishning diniy ahamiyati g'oyasi edi. Boshqacha qilib aytganda, foyda olish tijorat muvaffaqiyati bilan birgalikda Xudo tomonidan belgilangan vazifa bo'lgan "kasb" ning namoyon bo'lishiga aylandi. An'anaviy uchun nasroniy madaniyatlar - katolik va pravoslav-qutb nuqtai nazari bilan ajralib turadi, bu foyda ta'qib qilish xudosiz odamlarga qoldirilishi kerakligiga asoslanadi[4]. Shunday qilib, Veber yangi Yevropa madaniyatida burch g'oyasi axloqiy munosabat sifatida qanday asoslanganligini ko'rsatdi, keyinchalik u biznes axloqiga kirib, iqtisodiy faoliyatning asosiga aylandi. Shu bilan birga, tarixiy va falsafiy an'analarda erkinlikni yanada kengroq tushunish o'rnatiladi, bu nafaqat maqsadlarni belgilashga (faoliyatning subyektiv tarkibiy qismi), balki ushbu maqsadlarni belgilashni amalga oshirish imkoniyatiga (faoliyatning ob'ektiv va ob'ektiv tarkibiy qismi) nisbatan talqin etiladi. Bu uning ichki tizimli yaxlitligi uchun asos bo'lib xizmat qiladigan jamiyat doirasida amalga oshiriladigan inson faoliyatidir.

Faoliyatning har bir harakati ma'lum bir makonda amalga oshiriladi, bu yerda dunyoga o'ziga xos "men" ni olib kelgan odam ushbu madaniyatda o'zini anglash uchun mavjud madaniyat dunyosini o'zlashtira oladi va individual ravishda idrok eta oladi. Faoliyat keng ma'noda odamlarni tabiiy dunyodan ajratib turadigan va unga qarshi turadigan o'ziga xos mavjudlik usulini anglatadi.

Shaxsning ichki dunyosi faqat harakat orqali shaxsning tashqi mavjudotiga aylanishi mumkin. Shaxs dastlab har bir harakati va barcha faoliyati uchun javobgardir va aynan shu ma'noda shaxs o'z xohish-irodasini shaxsiy e'tiqodlari va ular uchun javobgarligi bilan ifodalashi mumkin.

Erkinlik eng muhim qadriyat bo'lib, uning ustuvorligi demokratiyani boshqa boshqaruv shakllari teokratiya, monarxiya, aristokratiyadan ajratib turadi. Zamonaviy dunyoda aynan shu qiymatga bo'lgan munosabat qarama-qarshi va qarama-qarshi madaniyatlarning ikki turi G'arb va Sharq uchun konstitutsiyaviy hisoblanadi. Shunday qilib, G'arb jamiyatidagi erkinlikning ustuvor tabiati shaxsning huquqlarini hurmat qilish bilan chambarchas bog'liq (unga hamroh bo'lgan individualizm bilan) va aksincha, umuman olganda, Sharqiy kollektivizm va an'anaviylikka dushman. G'arb qadriyatlarining butun g'oyasiga (masalan, tenglik, birdamlik, gumanizm va boshqalarni o'z ichiga olgan) kiritilgan erkinlik, albatta, ulardan eng muhimi, chunki u ilohiy ta'minot bilan belgilanmagan ijtimoiy taraqqiyot va insoniyat tarixining eng muhim sharti bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, insoniyat tarixi insonni ozod qilish tarixi sifatida ishlaydi, lekin shu bilan birga u boshidanoq uning yaratuvchisi, ya'ni erkin sub'ekt ekanligini anglatadi. Aksincha, an'anaviy madaniyatlarda erkinlik g'oyasi bunday katta vaznga ega emas, chunki inson, birinchi navbatda, bu yerda mustaqil qiymatga aylanmaydi, ikkinchidan, chinakam tarixiy mavjudotga ega emas.

Ko'pgina faylasuflarning fikriga ko'ra, inson ega bo'lgan tanlov erkinligi uning qarorlari mazmunli va yaxshilik va haqiqat tamoyillariga mos kelishi kerakligini anglatadi. Bundan kelib chiqadiki, inson o'z xatti-harakatlari uchun javobgardir. U yaxshilikni yomonlikdan ajrata olganligi sababli, uning qarorlarini faqat ma'lum jismoniy yoki ijtimoiy sabablar natijasi deb hisoblash mumkin emas. Biror kishi atrof-muhit sharoitida yoki uyda tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlarida o'z harakatlari uchun bahona topa olmaydi. Bu, ushbu pozitsiyaga ko'ra, odamni hayvondan ajratib turadigan tanlov erkinligi va shuning uchun odam hayvon javobgar bo'lmaydigan bunday harakatlar uchun jazolanishi mumkin. Biroq, erkin tanlovning mavjudligi determinizm tarafdorlari tomonidan shubha ostiga olinadi, ularning nuqtai nazaridan, inson aslida iroda erkinligiga ega emas va bunday erkinlik bizning ongimiz illyuziyasidan boshqa narsa emas, biz qilgan ba'zi harakatlarning asl sabablarini bilmaydi.

Shunga o'xshash pozitsiyani, xususan, Spinoza egallagan, u odamning o'ziga xos istak qobiliyati yo'q, deb hisoblagan, u o'zi turli motivatsiyalar o'rtasida tanlov qilishga qodir. Biror kishi o'zining ixtiyoriy harakati deb hisoblagan narsa ma'lum tashqi yoki ichki sabablarning harakatlaridan boshqa narsa emas. Shuni ta'kidlash kerakki, determinizm dalillari, qoida tariqasida, oqilona rad etilishi mumkin emas. Shunday qilib, insonning o'z harakatlari uchun javobgarligi prinsipini falsafiy asoslash muammosi paydo bo'ladi[5].

Shuni yodda tutish kerakki, bu holda biz turli xil javobgarlik turlari haqida gapirishimiz kerak. Avvalo, uning boshqa barcha turlarining asosi bo'lib xizmat qiladigan axloqiy javobgarlik to'g'risida; bundan tashqari, biz ijtimoiy javobgarlik haqida gapirishimiz mumkin, ya'ni shaxsning jamiyat oldidagi javobgarligi (va endi birinchi holatda bo'lgani kabi o'z-o'zidan emas); shuningdek, jinoiy javobgarlikni alohida ta'kidlash kerak, chunki u jamiyatning aybdor shaxsni jazolash huquqini nazarda tutadi, bu o'z-o'zidan asoslanishi kerak. Biroq, javobgarlik, asl ma'nosida, har qanday aybdorlik va jazo bilan bog'liq emas.

Mas'uliyat muammosi va o'z-o'zini anglash muammosi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish mumkin. Shubhasiz, javobgarlik faqat sub'ekt o'zini, xatti-harakatlarini va istaklarini qandaydir ijtimoiy me'yor va ushbu me'yorga mos kelishi kerak bo'lgan o'ziga xosligi nuqtai nazaridan baholagan joyda mavjud.

Har qanday javobgarlik biz amalga oshiradigan muayyan harakatlarning oqibatlarini anglashni o'z ichiga oladi. Biroq, bu xabardorlik bilan umuman bog'liq emas. Mas'uliyat, shuningdek, ushbu oqibatlarni qandaydir ob'ektiv kuzatuvchi nuqtai nazaridan baholashni o'z ichiga oladi, shu bilan biz ushbu harakatlarni amalga oshirishimiz zarurligini ularning ijobiy va salbiy ta'sirini taqqoslab baholay olamiz. Ushbu ob'ektiv kuzatuvchi, bir tomondan, ichki kuzatuvchiga aylanishi mumkin.

Boshqa tomondan, bu kuzatuvchi hali ham boshqasining xususiyatlarini saqlab qoladi, chunki ma'lum ma'noda u yoki bu harakatni amalga oshiruvchi sifatida mendan uzoqlashadi. Men o'zim uchun mas'uliyatni his qilyapman deganimda (axloqiy mas'uliyat), men allaqachon bu ichki, immanent bo'linishni nazarda tutyapman. Ammo xuddi shu bo'linish erkinlikni klassik tushunish bilan qabul qilinadi.

XULOSA

Umuman olganda, axloq, ma'suliyat va ijtimoiy erkinlik tushunchalari uzviy bog'liq. Insonning javobgarligi uning yetukligi, o'z-o'zini anglash va vijdon borligining ko'rsatkichidir. Inson erkinligi haqiqatga aylanishi uchun u javobgarlikni o'z zimmasiga olishni o'rganishi kerak, ya'ni o'z manfaatlarini atrofdagi odamlarning manfaatlarini bilan muvofiqlashtirish va axloqiy talablarga bo'ysunishi zarur. Darhaqiqat, inson zarur vositalar va harakatlarni erkin tanlashi bilan zarur bo'lgan ishlarni bajarib, zarurat doirasida javobgar bo'ladi. Javobgarlikning tabiati ob'ektiv va sub'ektiv omillarning tarixiy o'ziga xos turlari va ularning o'zaro bog'liqligi shakllari bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gusserl E. Ideas for a pure phenomenology and phenomenological philosophy //Moscow: Akademicheskij Proekt [in Russian]. – 2009.

2. Haydegger D. A. M. filosofiya drugogo Nachala [Martin Heidegger: philosophy of another Beginnings]. Platonopolis-2010 [Электронный ресурс].
3. Коломак Александр Иванович. Свобода и ответственность в современном мире: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.11. - Ставрополь, 2006. - 151 с.
4. Derman J. Max Weber in politics and social thought: From charisma to canonization. – Cambridge University Press, 2012. – Т. 102.
5. Купцов Владимир Александрович. Социальная свобода и ответственность в современном демократическом обществе: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 Чебоксары, 2006 132 с.